

Online ISSN:
2783-252X

Print ISSN:
3060-8171

Introducing and Exploring an Ancient Dream Book Titled *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*

Received: June 6, 2024 ∴ Revised: December 5, 2024
Accepted: December 28, 2024 ∴ Published Online: February 22, 2025

Saeede Dehqan Niri¹
Salman Saket², Abdollah Radmard³

How to cite this article:

Dehqan Niri, S., Saket, S., & Radmard, A. (2024). Introducing and exploring an ancient dream book titled *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*. *New Literary Studies*, 57(3), 77-100.
<https://doi.org/10.22067/jls.2024.88395.1596>

Abstract

This study introduced an ancient book called *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*, written in Persian and probably in the West of Iran. Ibrahim bin Ismail bin Ibrahim Bakri Zanjani Shirazi (died at 683 AH in Shiraz), the Shafe'i Muhaddith (scholar of hadiths of Shafe'i sect), wrote this dream book in 666 AH and dedicated it to Khajeh Shams al-Din Mohammad Joveini, a renowned Ilkhanate minister. So far, only one copy of this work is known, which, according to the textual evidence, is probably the author's copy produced in 666 AH. This unique copy is kept in Amcazade Hüseyin Pasha Library in Turkey, the microfilm of which is preserved in the Central Library of Tehran University. In addition to introducing the manuscript of the work, this study

1. Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: dehqanniri.sa@mail.um.ac.ir <https://orcid.org/0009-0002-2539-8177>
2. Associate Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding author)
E-mail: saket@um.ac.ir <https://orcid.org/0000-0001-6585-7230>
3. Associate Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: radmard@um.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-2698-1527>

focused the author and his religion, his sources for writing this book, the structure of the book, and its significance. Some of the author's sources used for compiling this work are *Al-Ghaderi fi al-Ta'bir*, *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*, *Ta'bir al-Ro'ya* by ibn Qutayba, *Ta'bir al-Ro'ya* by Artemidorus Ephesius (translated by Hunayn ibn Ishaq).

Keywords: Ibrahim bin Ismail Bakri Zanjani Shirazi, Dream Interpretation, *Al-Ghaderi fi al-Ta'bir*, *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*, *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*

Extended Abstract

1. Introduction

Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir is a forgotten Persian dream interpretation book, written in the 7th century AH. It has also been known under the names “Al-Monir fi Ilm al-Ta'bir” and “Al-Kashf al-Monir fi Ilm al-Ta'bir”, but considering that the name “Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir” appears in many pages of the manuscript, other names are not valid. It seems that Abu Ishaq Ibrahim ibn Ismail ibn Ibrahim Bakri Zanjani Shirazi (known as Sharaf al-Din Shafe'i) wrote this book in 666 AH.

This work is categorized into two main sections. The first section, organized similar to most Arabic and Persian dream books, elaborates in detail in 17 chapters on the principles of interpretation of dreams. The second section is divided into an introduction and seven essays. This section begins with describing the images seen in dreams and their interpretations. The author then supports, supplements, and clarifies these images and interpretations with relevant anecdotes. The seven essays of the second section, respectively, are about the following issues: Essay 1: On seeing the truth and what belongs to it; Essay 2: On seeing things that are inclined towards the incentives; Essay 3: On seeing a human in states of life and death; Essay 4: On seeing other animals; Essay 5: On seeing the sea and what belongs to them; Essay 6: On seeing the land, what has been built on it and related matters; and Essay 7: On seeing the uncreated and related matters.

2. Method

This study relied on library resources. The only so far well-known version of the studied text is no. 273, belonging to Amcazade Hüseyin Pasha Pasha collection in the Suleymaniye Library of Istanbul. Moreover, a copy of the version (no. 497-F) is kept in the Central Library of Tehran University.

3. Results

Although the word “مؤلفه” has been added next to “البكري” in the remaining final page of this manuscript, the name of the author is not explicitly mentioned anywhere else in the work. Moreover, there is no reference to *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir* in his other works. Only in some lists of manuscripts, the name is mentioned. Accordingly, one possible guess is that Ibrahim ibn Ismail Bakri just have been responsible for scribing this book, though the possibility is very weak because of the references of this work to Shafe'i ideas and its abundance with the numerous anecdotes about Imam Shafe'i. As it is well-known that Bakri was a Shafe'i, it is less likely that he is only a scribe. Consequently, unless authentic evidence is at hand, the role of Bakri as the author or the scribe of *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir* is uncertain.

There is no explicit statement in the introductory or concluding parts of the manuscript about the place of composition. It is only possible to guess the place of composition or scribing this work based on textual clues. In the page 2r, the author/scribe dedicates this work to “the great superior and respected man, the most prominent and knowledgeable polar, the master of the centuries, the establisher of security and safety foundations, the creator of the pillars of religion and faith, the giver of the desires of favor and benevolence... the sun of the world, truth, and religion, the helper of Islam and the guard of Muslims”. He also calls the man “a grace for Khorasan and Iraq”. Considering the titles, we come the conclusion that he is one of the rulers of that era.

Considering the mentioned titles about the ruler, the composition of this work in 666 AH, and since the author of *The History of Islam and the Biographies of Famous People* points out Shams al-Din Joveini and his sons under the name of Bakri Zanjani Shirazi, one can conclude that this famous minister is Shams al-Din Mohammad Joveini, who during the reign of Abagha Khan Ilkhani (663-680 AH) was governing in Tabriz, and his son, Khajeh Baha al-Din Mohammad governing in Isfahan and a large part of Persian Iraq. It is worth mentioning that although this page is new, considering the author's completing expressions for the ruler, that is, “May God strengthen his supporters and double his power and authority throughout the ages”, one can easily conclude that this page was added when Khajeh Shams al-Din Joveini was governing.

Moreover, since al-Zahabi in *The History of Islam and the Biographies of Famous People* mentions Bakri's teaching and discussions in Maragheh and Tabriz, focusing on Taj al-Din al-Sawawi' *Al-Anwar al-Lom'a fi al-Jam' Bayan al-Sihah al-*

Sab'a, and since he mentions the presence of the ruler in Tabriz, one can conclude that though the place of composition or copying this manuscript has not been clearly mentioned, it may have been produced in Tabriz or its vicinity.

4. Discussion and Conclusion

This research introduced an ancient dream book titled *Al-Mo'tabar fi Ilm al-Ta'bir*. It seems that Abu Ishaq Ibrahim ibn Ismail ibn Ibrahim Bakri Zanjani Shirazi (known as Sharaf al-Din Shafe'i) wrote it in 666 AH. This book consists of two main sections. The first section that is structured similar to the common structure of Arabic and Persian dream books entails 17 chapters on the principles of interpreting various dreams. The second section is divided into an introduction and seven essays. The author describes the dreamed images and their interpretations. Then, he adds the interpretations with some anecdotes, supporting, supplementing, and explaining the images and their interpretations. For writing this book, Bakri Zanjani Shirazi used several sources such as *Al-Ghaderi fi al-Ta'bir*, Ibn Qutaybah's *Ta'bir al-Ro'ya*, *Ta'bir al-Ro'ya* by Artemidorus Ephesius, and *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir*. From among these sources, he used *Al-Ghaderi fi al-Ta'bir* and *Al-Tahbir fi Ilm al-Ta'bir* more than other Arabic and Persian dream books. This book is of great significance in terms of its subject, its linguistic and lexical characteristics, its social and anthropological issues, and the anecdotes and poems within this book. Therefore, introducing and publishing this book play a significant role towards a better understanding of Persian dream books and their relationship with Arabic dream books.

شاپای الکترونیکی:
۲۷۸۳-۲۵۲X

شاپای چاپی:
۳۰۶۰-۸۱۷۱

معرفی و بررسی خوابنامه‌ای کهن به نام المعترف فی علم التعبير

دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۷، بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵، پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۸، انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

سعیده دهقان نیری^۱، سلمان ساکت^۲، عبدالله رادمرد^۳

ارجاع به این مقاله:

دهقان نیری، س.، ساکت، س.، و رادمرد، ع. (۱۴۰۳). معرفت و بررسی خوابنامه‌ای کهن به نام المعترف فی علم التعبير، جستارهای نوین ادبی، ۵۷(۳)، ۷۷-۱۰۰.

<https://doi.org/10.22067/jls.2024.88395.1596>

چکیده

در این مقاله اثری کهن به نام المعترف فی علم التعبير معرفی می‌شود که به زبان فارسی و احتمالاً در ناحیه غرب ایران نوشته شده است. ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بکری زنجانی شیرازی (د: ۶۸۳ ق. در شیراز)، محدث شافعی مذهب این خوابنامه را در سال ۶۶۶ ق. تألیف و به خواجه شمس‌الدین محمد جوینی، وزیر خوش‌نام ایلخانان اهدا کرده است. تا کنون از این اثر تنها یک نسخه شناخته شده که با توجه به قرائن متنی احتمالاً همان نسخه مؤلف است که در سال ۶۶۶ ق. به رشته تحریر درآمده است. این نسخه منحصر به فرد در مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود و میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است. در این مقاله، علاوه بر معرفی دست‌نویس اثر، مؤلف و مذهب او، منابعش در تألیف این کتاب، ساختار متن و وجوه اهمیت آن بررسی

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
E-mail: dehqanniri.sa@mail.um.ac.ir <https://orcid.org/0009-0002-2539-8177>
۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).
E-mail: saket@um.ac.ir <https://orcid.org/0000-0001-6585-7230>
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
E-mail: radmard@um.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-2698-1527>

شده است. برخی از منابع مؤلف در تألیف این اثر عبارت است از: القادری فی التعبير، التعبير فی علم التعبير، تعبیر الرؤیا ابن قتیبه، تعبیر الرؤیا ارطامیدورس افسسی ترجمه حنین بن اسحاق. کلیدواژه‌ها: ابراهیم بن اسماعیل بکری زنجانی شیرازی، تعبیر خواب، التعبير فی علم التعبير، القادری فی التعبير، المعبر فی علم التعبير.

۱. مقدمه

خواب و تعبیر خواب از دیرباز به‌عنوان یکی از کهن‌ترین گونه‌های فال از دوره باستان در میان اقوام گوناگون رواج داشته است (صادقی، ۱۳۹۶، ج ۲۳، ص ۳). واژه تعبیر از ماده «عبر» به معنای گذشتن است، بدین صورت که خواب‌گزار در هنگام تعبیر خواب اغلب از ظاهر نمادها و تصاویر خواب عبور کرده و اسرار نهانی آن را بازگو می‌کند. در تعبیر خواب به سه گونه مختلف رؤیا اشاره شده که عبارت است از: رؤیای صادقه، رؤیای تعبیردار و اضغاث احلام. رؤیای صادقه خوابی است روشن، با زبانی صریح و غیرنمادین که به‌صورت مستقیم منجر به پیش‌آگاهی از آینده می‌شود. مختار کمیلی در پژوهش خود با عنوان «رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری تا اواخر قرن ششم هجری» از این فرآیند با نام «پیشگویی و غیبگویی» یاد کرده است (کمیلی، ۱۳۸۲، ص ۸۸) که با ذات زندگی بشر مخالف است، زیرا انسان نمی‌تواند به آینده احاطه داشته باشد و از آن خبر دهد، تنها در موارد اندکی از طرق مختلف از جمله خواب ممکن است به‌نوعی پیش‌آگاهی از آینده برسد که موارد آن نسبت به مجموع خواب‌های دیده‌شده بسیار اندک است.

گونه پیچیده‌تر خواب‌های بشر شامل رؤیاهایی است که در آن قوه متخیله و یا ضعف نفس سبب محاکات روح از عوالم غیر مادی به‌صورت نمادین و با زبانی غیرصریح می‌شود، در این‌گونه موارد معبر با بررسی تصاویر و نمادهای خواب و گاه با مدد الهام الهی و فراست به بیان چگونگی وقوع خواب در عالم ماده می‌پردازد. بیشترین خواب‌های بشر از نوع اضغاث احلام است که تعبیر روشنی ندارد و گاه در منابع به شکل «اضغاث و احلام» دیده می‌شود (تفلیسی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۴)، این تعبیر در قرآن دو بار به کار رفته است. معنای لغوی اضغاث «درزه‌های گیاه» است که «از هر نوعی گیاه اندریشان بود از تر و خشک و سبز و زرد و سرخ و آنچه بدین ماند» (همانجا).

۲. خوابگزاری در فرهنگ اسلامی

شمار آثاری که در کتاب‌شناسی خوابگزاری نوشته محمدعلی صالحی مرزيجرانی ثبت شده به ۴۶۳ اثر می‌رسد ([حافظیان بابلی، ۱۳۸۴](#)، ج ۳، صص. ۲۰۷-۲۷۴) که هرچند ناقص است اما نشانگر تعدد این متون است. این کتاب‌شناسی دربرگیرنده خوابنامه‌هایی به زبان‌های اردو، ترکی، ترکی شرقی، عربی، فارسی و ... است.

در میان آثار عربی موجود در فرهنگ اسلامی، هرچند اقوال منسوب به امام صادق (ع) در کتاب‌هایی با نام التقسیم فی تعبیر الحُلُم و تفسیر الأحلام المسمی بتقسیم الرؤیا للامام الصادق به چاپ رسیده اما بر اساس شواهد و مستندات، منابع این دو کتاب عمدتاً کتاب‌های الإشارات فی علم العبارات ابن شاهین و القادری فی التعبير ابوسعد دینوری و تعطیر الأنام نابلسی و پاره‌ای از منابع شیعی است.

همچنین کتاب‌ها و نسخه‌های خطی فراوانی در خوابگزاری به نام ابن سیرین وجود دارد اما بر خلاف تصوّر عمومی، اسناد و مدارک نشان‌دهنده آن است که وی هیچ نوشته‌ای در این زمینه نداشته است اما ابن ندیم (د: ۳۸۵ ق.) اثری به نام تعبیر الرؤیا به او نسبت داده است. افزون بر او، ابونعیم (د: ۴۳۰ ق.) نخستین کسی است که روایاتی از خوابگزاری‌های ابن سیرین آورده که نشانه‌ای از آنها در هیچ‌یک از آثار پیش از او دیده نمی‌شود (رک: [گذشته، ۱۳۶۹](#)، ج ۳، ص. ۷۳۵). از سوی دیگر از مقایسه آنچه تحت عنوان منتخب الکلام فی تفسیر الأحلام به نام وی به صورت مستقل یا در حاشیه تعطیر الأنام نابلسی چاپ شده، با نسخه البشارة و النذارة آشکار می‌شود که این کتاب در واقع نسخه‌ای دیگر از البشارة و النذارة اثر خرگوشی است (رک: [باغستانی، ۱۳۹۰](#)، ج ۱۶، ص. ۲۲۴).

در تمدن اسلامی نخستین کوشش جدی برای تدوین کتابی در زمینه تعبیر خواب با ترجمه کتاب تعبیر الرؤیا اثر ارطامیدورس افسسی توسط حنین بن اسحاق (د: ۲۶۰ ق.) آغاز شده که تأثیر فراوانی در خوابنامه‌های عربی پس از خود داشته است. یکی از فرضیه‌های پژوهشگران درباره شخصیت ابن سیرین این است که اگرچه وی به عنوان محدث و فقیه تابعی بصری شهرت داشته اما ظهورش در خوابگزاری اسلامی گویی نتیجه کوشش مسلمانان برای جعل شخصیتی برساخته در مقابل ارطامیدورس - مؤلف اصلی تعبیر الرؤیا ترجمه حنین بن اسحاق - بوده است (رک: [همانجا؛ لوری، ۲۰۰۷](#)، ص. ۱۲۳).

به دنبال ترجمه تعبیر الرؤیا از یونانی به عربی، در قرن سوم و چهارم ق. به قلم حنین بن اسحاق اهمیت خوابگزاری در فرهنگ اسلامی زمینه‌ساز ظهور خوابنامه‌هایی همچون المنامات اثر ابن ابی الدنيا و تعبیر الرؤیا اثر ادیب، محدث و متکلم بزرگ قرن چهارم، ابن قتیبه گردید؛ هرچند المنامات بیشتر به رؤیاها از جنبه پندآموزی و ارتباطشان با مرگ

پرداخته اما تعبیر الرؤیا منبع اصلی خوابنامه‌های پس از خود قرار گرفت و در سال‌های پایانی قرن چهارم ق. ابوسعید نصر بن یعقوب دینوری اثری با نام *التعبیر فی الرؤیا* نوشت که به خلیفه القادر بالله عباسی (حک: ۳۸۱-۴۲۲ ق.) تقدیم کرده و به همین سبب به القادری شهرت یافته است.

در گوشه دیگری از فرهنگ اسلامی و در پی ظهور تعبیر الرؤیاهای گوناگون عربی، فارسی‌زبانان نیز برای رفع این نیاز دیرینه بشر اقدام به ترجمه‌های گوناگونی از این خوابنامه‌ها کردند و به صورت‌های گوناگون از جمله نظم و نثر، مستقل و یا به صورت بخشی از کتاب یا دائرةالمعارف به ترجمه و تألیف کتب تعبیر خواب همت گماشتند. از جمله خوابنامه‌های منشور مستقل فارسی کتاب خوابگزاری از مؤلف یا مترجمی ناشناخته از قرن ششم ق. است. پس از آن *التحیر فی علم التعبیر منسوب به فخر رازی*، کامل‌ترین اثر حُبیش تقلیسی و تعبیر سلطانی از قاضی ابرقوهی از زمره مهم‌ترین خوابنامه‌های شناخته‌شده فارسی تا قرن هشتم ق. به شمار می‌روند (برای آشنایی با دیگر خوابنامه‌های فارسی رک: [باغستانی، ۱۳۹۰](#)، ج ۱۶، ص. ۲۲۷).

۳. المعتبر فی علم التعبیر

المعتبر فی علم التعبیر از خوابنامه‌های فراموش‌شده فارسی در قرن هفتم قمری است که بر اساس اسناد یافته‌شده نخستین بار در الذریعة الی تصانیف الشیعة (تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۱، ص. ۲۰۷) با ذکر نام مؤلف شافعی مذهب آن، ابراهیم بن اسماعیل بکری به آن اشاره شده است. توفیق فهد نیز در کتابی با عنوان *La divination arabe études religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l'Islam* آن را به کوتاهی معرفی کرده است (Fahd, 1966, p. 334).

رد پای این نسخه بیشتر در فهرست‌های نسخ خطی ترکیه یافت می‌شود، زیرا تنها نسخه شناخته‌شده این اثر در مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود. این فهرست‌ها عبارت است از: [Türkiye yazmaları toplu kataloğu: İstanbul](#) (1987, v 4, p. 7) *معجم المخطوطات الموجودة فی مکتبات استانبول و آناتولی* (قره‌بلوط، ۲۰۰۵، ج ۱، ص. ۵) و *معجم التاريخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم* (قره‌بلوط و قره‌بلوط، ۲۰۰۶، ج ۱، ص. ۱۰).

در پی انتشار نسخه پژوهی در سال ۱۳۸۵ به نسخه المعتبر فی علم التعبیر در ضمن کتاب‌شناسی خوابگزاری این مجموعه (حافظیان بابلی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص. ۲۷۱) اشاره شد، در ادامه در سال‌های ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ به ترتیب با چاپ

دنا (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص. ۸۴۰) و فنخا (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۳۰، ص. ۳۰۰) همان اطلاعات تکرار شد. همچنین در سال ۱۳۹۴ خانم زینب عیوضی در پایان‌نامه خود با عنوان «نسخه‌شناسی و بررسی الگوی اندیشه‌ای رساله‌های تعبیر خواب؛ از دوره تیموری به عصر صفوی» (عیوضی، ۱۳۹۴، صص. ۲۰-۲۱) و در سال ۱۳۹۸ در مقاله‌ای با همکاری علیرضا ملایی توانی (عیوضی و ملایی توانی، ۱۳۹۸، ص. ۱۱۶) به معرفی کوتاهی از این نسخه بسنده کرد که نشان می‌دهد اطلاعات موجود از این نسخه در پژوهش‌های فارسی تا سال ۱۳۹۸ همچنان تکرار گفته‌های پیشین بوده و پژوهش مستقلی درباره این اثر صورت نگرفته است.

۴. نام کتاب

از این کتاب با نام‌های «المنیر فی علم التعبير» (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۳۰، ص. ۳۰۰؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص. ۸۴۰؛ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۱، ص. ۲۰۷) و «الکشف المنیر فی علم التعبير» (حافظیان بابلی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص. ۲۷۱؛ دفتر کتبخانه عموجه حسین پاشا، ۱۳۱۰، ص. ۲۳؛ Fahd, 1966, p. 334) نیز یاد شده است که با توجه به ذکر نام «المعبر فی علم التعبير» در برگ‌های ۳ پ، ۷۲ ر و ۷۲ پ (در ابتدای نسخه، در انتهای فنّ اول و ابتدای فنّ دوم) دیگر اعتباری برای این نام‌ها باقی نمی‌ماند. به نظر می‌رسد علت راه یافتن واژه «المنیر» به جای «المعبر» آخرین برگ باقی‌مانده از این نسخه (بکری، ۶۶۶، گ. ۲۳۲ ر) باشد که در آن به خط متفاوتی از متن، نام کتاب «المنیر فی علم التعبير» ذکر شده است که ظاهراً این اشتباه از آن جهت بوده است که خواننامه‌ای عربی با نام البدر المنیر فی علم التعبير که در باب‌بندی و محتوا شباهت‌هایی به المعبر فی علم التعبير دارد، در همان سال‌ها توسط امام شهاب عابر مقدسی حنبلی (د: ۶۹۷ ق.) نوشته شده و سبب چنین اشتباهی گردیده است.

۵. نام و نسب مؤلف و دیگر آثار او

کتاب المعبر فی علم التعبير توسط ابواسحاق ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بکری زنجانی شیرازی ملقب به شرف‌الدین شافعی (د: ۶۸۳ ق. در شیراز) در سال ۶۶۶ ق. نوشته شده است. از آثار این محدث شافعی مذهب تنها از یک کتاب یاد شده که به شیوه جامع الأصول ابن اثیر تألیف شده است و هیچ نام و نشانی از المعبر فی علم التعبير در تألیفات این فقیه به چشم نمی‌خورد (رک: الذهبی، ۱۴۰۹، ج ۵۱، ص. ۱۴۰؛ کحّاله، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۱۳؛ السلامی، ۱۴۲۰، صص. ۷-۸) و تنها در فهرست‌هایی از نسخ خطی، علاوه بر تخریج الفروع علی الأصول - فی الفقه، به المعبر فی علم التعبير نیز ذیل آثار او اشاره شده است (قره‌بلوط و قره‌بلوط، ۲۰۰۶، ج ۱، ص. ۱۰؛ رک:

قره‌بلوط، ۲۰۰۵، ج ۱، ص ۵).

باید در نظر داشت هرچند در دنا (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص ۸۴۰) و فنخا (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۳۰، ص ۳۰۰) احتمالاً به پیروی از الذریعة إلى تصانیف الشيعة (تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۱، ص ۲۰۷)، معجم المخطوطات الموجودة في مكتبات إستانبول و أناطولی (قره‌بلوط، ۲۰۰۵، ج ۱، ص ۵) و معجم التاريخ التراث الإسلامي في مكتبات العالم (قره‌بلوط و قره‌بلوط، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۱۰) کاتب این اثر همان مؤلف انگاشته شده اما با توجه به اینکه در برگ پایانی باقی‌مانده از این نسخه، در کنار «البکری» واژه «مؤلفه» در متن افزوده شده و در هیچ بخش دیگری از کتاب نامی از مؤلف به‌صراحت نیامده، این احتمال مطرح می‌شود که ابراهیم بن اسماعیل بکری تنها کتابت این اثر را بر عهده داشته است، از قرائن مؤید این حدس یکی آن است که بکری به تاریخ نهم ذی‌الحجه سال ۶۷۳ ق. در برگ پایانی دستنویس الکشف عن منازل السائرین إلى الله (همدانی، ۶۵۷: گ. ۲۵۵ پ) گواهی کرده که نظام‌الدین محمد بن شیخ کامل‌الدین این نسخه را مقابله و تصحیح کرده که این گواهی خود نشانه‌ای از اشتغال او به حرفه کتابت است اما این گمان با توجه به اشاره متن به عقاید مذهب شافعی (بکری، ۶۶۶، گ. ۲۸ ر) و حکایات فراوان موجود در این اثر درباره امام شافعی (رک: همان، گ. ۴۳ پ، ۷۱ ر، ۷۸ پ، ۸۴ ر، ۱۳۸ ر، ۱۹۸ پ) خالی از اشکال نیست، چراکه اعتقاد بکری نیز به مذهب شافعی آشکار است و این گزاره احتمال کاتب بودن بکری را دشوار می‌کند، در نتیجه باید تا پیش از آنکه مستندات دقیق‌تری در این باره به دست بیاید، درباره نقش بکری زنجانی شیرازی به‌عنوان مؤلف یا کاتب در المعبر فی علم التعبير با شک و تردید سخن گفت.

۶. زمان تألیف متن

انجامه نسخه شناخته‌شده از این متن در ۲۱ رمضان ۶۶۶ ق. به خط نسخ کتابت شده که با قلمی و مرکبی متفاوت نوشته شده است، با این‌همه در پایان فنّ اول نیز عبارت «تَمَّ الْفَنُّ الْأَوَّلُ مِنْ كِتَابِ الْمُعْتَبَرِ فِي عِلْمِ التَّعْبِيرِ... يَوْمَ الْأَحَدِ الثَّانِي عَشَرَ سَنَةِ سِتَّةَ وَ سِتِينَ وَ سِتْمَائَةَ وَ لِنَشْرَعِ الْآنَ فِي الْفَنِّ الثَّانِي» (بکری، ۶۶۶، گ. ۷۲ ر) آمده است که تأیید کتابت متن در سال ۶۶۶ ق. است.

۷. مهدی‌الیه و مکان تألیف متن

در خطبه آغازین و انجامه نسخه هیچ تصریحی مبنی بر مکان تألیف متن وجود ندارد و تنها بر اساس قرائن متنی می‌توان حوزه نگارش یا کتابت این اثر را تخمین زد:

در برگ ۲ ر مؤلف / کاتب، این اثر را به «الصاحب المعظم المکرّم والدستور الأعظم الأعلّم الأفخم صاحب قران الدوران و مؤسس مبانی الأمن و الأمان و مشیّد دعایم الدّین و الإیمان و مفیض رغائب الإنعام و الإحسان ... شمس الدّینا و الحق و الدّین، غیاث الإسلام و مغيث المسلمین ...» اهدا و از او با عنوان «فضلاً عن خراسان و عراق» یاد کرده است که به سبب این لقب و عنوان باید او را از امرای آن عصر در سرزمین‌های یادشده دانست.

با توجه به عبارات یادشده، تألیف این اثر در سال ۶۶۶ ق؛ و اشاره کوتاه مؤلف تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام به نام شمس الدّین جوینی و فرزندانش ذیل نام بکری زنجانی شیرازی (الذهبی، ۱۴۰۹، ج ۵۱، ص. ۱۴۰) می‌توان نتیجه گرفت که این وزیر خوش‌نام، صاحب‌دیوان شمس الدّین محمّد جوینی است که در دوره سلطنت اباق‌خان ایلخانی (حک: ۶۶۳-۶۸۰ ق.)، خود در تبریز و پسرش، خواجه بهاء الدّین محمّد در اصفهان و قسمت عمده عراق عجم به تدبیر کار مملکت مشغول بوده‌اند. خواجه شمس الدّین محمّد صاحب‌دیوان از بزرگ‌ترین وزرا و عمال و کتاب ایرانی است که افزون بر سعدی، تنی چند از علما و شعرای دیگر آن روزگار مانند خواجه نصیر الدّین طوسی، استاد صفی الدّین ارموی، خواجه هماد الدّین تبریزی و بدرالدّین جاجرمی به نام او و دیگر اعضای خاندان جوینی کتاب‌ها و قصاید ساخته و پرداخته‌اند (رک: اقبال، ۱۳۶۵، صص. ۲۰۰-۲۰۱، ۲۳۳). شایان ذکر است هرچند این صفحه نونویس است اما بر اساس عبارات دعایی نویسنده برای مهدی علیه یعنی «أعزّ الله أنصاره و ضاعف مدى الدهور قدرته و إقتداره» (بکری، ۶۶۶، گ. ۲ ر) به آسانی قابل استنباط است که این صفحه در همان روزگار اقتدار خواجه شمس الدّین جوینی نوشته شده است.

از سوی دیگر با توجه به اشاره ذهبی در تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام (۱۴۰۹، ج ۵۱، ص. ۱۴۰) به درس و بحث بکری در مراغه و تبریز حول محور الأنوار اللمعة فی الجمع بین الصحاح السبعة تألیف تاج الدّین السّاوی و همچنین حضور مهدی علیه در تبریز می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به عدم تصریح مکان تألیف یا کتابت متن در این دستنویس، چه بسا این اثر در تبریز یا حوالی آن نوشته شده باشد.

۸. ساختار متن

این کتاب شامل دو بخش کلی فنّ اول و فنّ دوم است، در فنّ اول این اثر - به شیوه اغلب خوابنامه‌های عربی و فارسی - در هفده فصل از طبقات معبران، ماهیت خواب، اصول علم تعبیر، آداب معبر و بیننده خواب به تفصیل سخن رفته است. فنّ دوم به یک مقدمه و هفت مقالت تقسیم شده و مؤلف پس از شرح تصاویر دیده‌شده در خواب به تعبیر آن‌ها پرداخته و در ادامه، حکایاتی در تأیید، تکمیل و توضیح تصاویر و تعبیر هریک از این عناوین آورده است.

فهرست هفت مقاله فنّ دوم بدین شرح است:

«مقاله اول: اندر ذکر رؤیت حق و ما يتعلّق بذلک؛ مقاله دوم: اندر ذکر آن چیزها که به طبع میل علوّ دارند؛ مقاله سوم: اندر ذکر رؤیت انسان فی حالتی حیوّه و موته؛ مقاله چهارم: اندر ذکر دیگر حیوانات؛ مقاله پنجم: اندر ذکر رؤیت بحر و ما يتعلّق بذلک؛ مقاله ششم: اندر ذکر رؤیت زمین، آنچه معمور است از آن و ما يتعلّق بذلک؛ مقاله هفتم: اندر ذکر رؤیت آنچه غیر معمور است از زمین و آنچه بدان تعلّق دارد» (بکری، ۶۶۶، گ. ۷۳ ر).

در نمونه‌های کهن ژانر خوابگزاری، بیشتر خوابنامه‌ها از جمله التحبیر فی علم التعبير و المعبر فی علم التعبير به شیوه دستگامی و بر اساس موضوع (دیدن حق تعالی، دیدن عرش و کرسی و لوح محفوظ، دیدن انبیا و ...) طبقه‌بندی شده است. در التحبیر فی علم التعبير، فصل بندی درونی گاه بر اساس حروف تهجی به‌درستی تنظیم شده (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۴۸) و گاه بدون ترتیب الفبایی به نگارش درآمده است (همان، صص. ۶۰-۶۱) اما در کامل التعبير (تفلیسی، ۱۳۹۴، ج ۱، صص. ۷۳-۷۴) و تعبیر سلطانی (ابرقوهی، ۸۳۰، گ. ۱۴ ر)،^۱ باب‌ها و نظم درونی آنها بر اساس حروف الفبای فارسی است. به این نکته باید دقت داشت که در بعضی از نمونه‌ها مانند المعبر فی علم التعبير و خوابگزاری به علت ترجمه اثر یا تقلید از گونه‌های عربی، عناوین مداخل هر باب به عربی ذکر شده و در شرح و تعبیر آن، معادل واژه عربی در فارسی آمده است.

۹. منابع مؤلف

با توجه به فراوانی حکایات و اشعار موجود در این متن ناگفته پیدا است که مؤلف در نگارش این متن از منابع مختلفی بهره برده که به رسم قدما به صراحت از هیچ‌یک نام نبرده است؛ در پی منبع‌یابی حکایات متوجه بهره‌گیری مستقیم یا غیرمستقیم مؤلف از خوابنامه‌های عربی و فارسی شدیم که بیشترین بسامد این استفاده از کتاب القادری فی التعبير و التحبیر فی علم التعبير است. در ادامه به تعدادی از منابع مؤلف اشاره می‌شود:

۹-۱. التعبير فی الرؤیا أو القادری فی التعبير

هرچند ساختار المعبر فی علم التعبير با القادری فی التعبير متفاوت است اما تشابه متن تعابیر نمادهای خواب و

۱. در برگ ۱۴ ر نسخه تعبیر سلطانی متعلق به کتابخانه فاتح ترکیه، مؤلف یا کاتب پس از ذکر روش الفبایی برای این اثر، به علت باقی ماندن «طرز کتاب به حال خود» تعبیر رؤیت باری تعالی جلّ جلاله و ملانکه و انبیا علیه السلام و از آن حوا و قابیل و مریم را در ابتدای کتاب آورده و پس از آن، از برگ ۲۱ پ تعابیر «به ترتیب حروف» آمده است.

حکایات تا به حدی است که باید این اثر را ترجمه‌گونه‌ای از القادری فی التعبير دانست، این ترجمه گاه به‌صورت لفظ‌به‌لفظ و گاه به‌صورت کلی و بدون ذکر جزئیات است، در مواردی نیز تفاوت‌های محتوایی در متن وجود دارد که نمونه‌ای از آنها در ادامه این بخش آمده است:

المعتبر فی علم التعبير	القادری فی التعبير
«آورده‌اند که حجّاج یوسف اندر خواب چنان دید که دو تن از حوریان از آسمان فرود آمدند و یکی در حال بازگشت و آن دیگر بیامد و در کنار حجّاج افتاد و حجّاج بدان شاد شد و پنداشت که آن خوابی نیک است، پس این خواب را بر ابن سیرین عرضه کردند، ابن سیرین گفت: آن اندر تأویل دو فتنه است که حجّاج یکی از آن دریابد و آن دیگر را درنیابد؛ و آن همچنان بود» (بکری، ۶۶۶، گ. ۱۲۰ پ).	«رأى الحجاج بن يوسف كأنّ حوريتين من الحور العين نزلتا من السماء، فأخذ الحجاج إحداهما، و صعدت الأخرى إلى السماء؛ فبلغ ذلك ابن سيرين فقال: هما فتنتان يدرك أحدهما و لا يدرك الأخرى؛ فأدرك الحجاج فتنة ابن الأشعث و لم يدرك فتنة يزيد بن المهلب» (الدينوري، ۲۰۰۰، ج ۲، ص. ۵۵۹).

۹-۲. تعبیر الرؤیا از ابن قتیبه

مؤلف المعبر فی علم التعبير در جهت غنای هرچه بیشتر اثر خود علاوه بر منبع اصلی - القادری فی التعبير - از دیگر خوابنامه‌های عربی پیش از خود نیز بهره برده و تعدادی از حکایات مرتبط به ابواب مختلف کتاب را از دیگر آثار از جمله تعبیر الرؤیا اثر ابن قتیبه و تعبیر الرؤیا ترجمه حنین بن اسحاق اخذ کرده است که نمونه‌ای از آنها به شرح زیر است:

المعتبر فی علم التعبير	تعبیر الرؤیا (ابن قتیبه)
«شخصی از انمه اندر خدمت ابوهریره رضی الله عنه حاضر بود و وی این حدیث روایت همی کرد از رسول علیه السلام که: «ضرس الكافر في النار يكون مثل أحد». گفت: مردی آن جایگاه حاضر بود که وی را «ابوعبدالله بن الخیار» گفتندی، اندر خاطر وی بگذشت که این چگونه صورت بندد؟! همانا که این خطایی است	«و كان اللَّيْثُ يَذْكُرُ أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ حَدَّثَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ «ضَرَسَ الْكَافِرِ مِثْلُ أَحَدٍ». فقال عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ بْنِ الْخِيَارِ فِي نَفْسِهِ: مَا أَرَى النَّاسَ إِلَّا صَدَقُوا، وَكَذَّبَ أَبُو هُرَيْرَةَ [۱۱ ب] عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؛ فَرَأَيْتُ كَأَنَّ قُرَيْحَةَ عَلَى طَرْفِ إِصْبَعِي، فَحَكَكْتُهَا، فَلَمْ تَزَلْ تَعْظُمُ حَتَّى صَارَتْ مِثْلَ أَحَدٍ.

تعبیر الرؤیا (ابن قتیبه)	المعتبر فی علم التعبیر
<p>فَأَسْتَيْقَظْتُ، فَلَمْ أَشْكُ أَنَّهُ لِمَا وَقَعَ فِي نَفْسِي مِنْ ذَلِكَ؛ فَأَتَيْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ فَأَخْبَرْتُهُ، وَسَأَلْتُهُ أَنْ يَسْتَغْفِرَ لِي، فَفَعَلَ» (الدينوري، ۲۰۰۱، صص. ۵۴ - ۵۵).</p>	<p>که از ابوهریره افتاده است. گفت: همان شب چو اندر خواب رفتم، چنان دیدم که قرحه‌ای بر انگشت من برآمد و من آن را بخاریدم و آن بزرگ می‌گشت، تا آنگاه مثل احد گشت. گفت: من از ترس آن بیدار گشتم و به خدمت ابوهریره رفتم و توبت کردم و از آن استغفار کردم» (بکری، ۶۶۶، گ. ۷۹ پ).</p>

۹ - ۳. تعبیر الرؤیا ترجمه حنین بن اسحاق

تعبیر الرؤیا (حنین بن اسحاق)	المعتبر فی علم التعبیر
<p>«رجلا يقال له خازن يلاعبه بالشطرنج و ان خازن كان قاهرا لذلك الرجل في اللعب، و انه نزل خازن و هو يطلبه و يروم غلبته، ففرّ و مضى هاربا الى بیمارستان كان يسمى الجمل و عدا فدخل بيتا كان هناك و اغلق ابوابه، و جا شيطان فوقف بين يديه، و رای كانه قد نبت على احدى فخذيه عشب. فكان ما يدل عليه جميع هذه الرؤيا ان البيت الذي كان يسكنه ذلك الرجل وقع عليه و تكسر خشبه، فكسر فخذ الرجل؛ و انما دلت هذه الرؤيا على ذلك، لان ملاعبة خازن الرجل بالشطرنج و ظهوره عليه كانت في دلالتها في مذهب القتل و الموت، الا انه لم يقتله لكن الرجل وقع في امر شديد بسبب رجله التي هرب بها و لان بیمارستان الذي صار اليه كان يسمى جملا، دلّ ذلك على ان فخذ ينكسر، و ذلك ان هذا الحيوان انما يثني رجله اذا نزل في وسط فخذ و بقي له من الارتفاع شي يشبه بالشئ المنحني، كما قال اوميروس في كتاب اونومن؛ و اما الحشيش</p>	<p>«شخصی اندر خواب چنان دید که شطرنج همی بازید و مغلوب گشت و نزدیک شد به شهمات، آنگاه بگریخت و به بیمارستانی رسید که نام وی «جمل» بود، آنگاه دگر باره درختی دید که از پای وی رسته شده بود؛ و عاقبت حال وی چنان شد اندر بیداری که سقف خانه وی شکسته شد و بر پای وی افتاد و پایش شکسته شد و به شرف هلاک رسید اما هلاک نشد و این همه احوال که وی دیده بود بر این یک نکبت دلالت همی کرد؛ و کیفیت دلالت آن احوال بر آن یک نکبت چنان بود که نزدیک شدن وی به شهمات و گریختن از آن جایگاه دلالت همی کرد بر رنجی عظیم که وی اندر آن به صدد هلاک رسد اما نمیرد و رفتن وی به بیمارستان همچنین دلیل مرض بود؛ و اما آنکه نام آن بیمارستان «جمل» بود، آن دلیل آن بود که رنج وی از پای باشد زیرا که جمل چون بیفتد، قادر نباشد بر مشی؛ و همچنین رستن درخت از پای وی دلیل آن بود که پای وی اندر تعدّر</p>

المعبر فی علم التعبیر	تعبیر الرؤیا (حنین بن اسحاق)
حرکت مثل ساق درخت شود در ثبات یا دلیل بود بر القای جبیره بر پای وی و الله اعلم» (بکری، ۶۶۶، گ. ۳۴ پ - ۳۵ ر).	الذی راه نابتا علی فخذہ فذلک دلیل علی ان فخذہ تكون عدیمة الحركة، و ذلک ان الشی الذی ینبت علیہ شی غیر متحرک؛ و اذا کان الانسان فهما علم ان عدد الاشیاء علی ما قلنا» (الأفسسی، ۱۹۶۴، صص. ۲۷-۲۸).

۹-۴. البدر المنیر فی علم التعبیر

البدر المنیر فی علم التعبیر اثر امام شهاب عابر مقدسی حنبلی (د: ۶۹۷ ق.) یکی از خواننامه‌های عربی قرن هفتم ق. است که به علت هم‌زمانی نسبی با المعبر فی علم التعبیر می‌تواند در منبع‌یابی عادات و عقاید یادشده در این متن راهگشا باشد؛ هرچند نمی‌توان البدر المنیر فی علم التعبیر را منبع مستقیم مؤلف دانست اما احتمالاً هر دو خواننامه منابع مشترکی داشته‌اند که به ذکر جنبه‌های اجتماعی و مردم‌شناسانه مشابه در این دو متن انجامیده است:

المعبر فی علم التعبیر	البدر المنیر فی علم التعبیر
«و دوم عادت مختص است به هر طایفه از خلق عالم و عام است اندر هر اقلیمی یا در هر اهل ملّتی که دیگر ملّتها و اقالیم مخالف آن باشند ... مثل عادت صابنه اندر تحریم باقلی» (بکری، ۶۶۶، گ. ۴۵ ر).	«و تعتبر عادات الناس و أديانهم. کمن یری أنه یأکل الباقلاء الأخضر، فإنه عند الصابنة: مال حرام، ونکد، لأنه محرم علیهم» (المقدسی، ۲۰۰۰، ص. ۱۵۴). «الباقلاء الأخضر تحرمة الصابنة لكون من يعظمونه کان یقول: مبدأی من نواره، و قوتی من أخضره، و یابسه مباح لکم» (همان، ص. ۱۵۵).
«و دوم عادت مختص است به هر طایفه از خلق عالم و عام است اندر هر اقلیمی یا در هر اهل ملّتی که دیگر ملّتها و اقالیم مخالف آن باشند مثل ... عادت یهود اندر تحریم گوشت اشتر» (همان، گ. ۴۵ ر).	«و تعتبر عادات الناس و أديانهم ... و اليهود یحرمون لحوم الجزور» (همان، ص. ۱۵۴؛ رک: همان، صص. ۲۷۶، ۳۱۲).
«مثل عادت جماعتی از هند که زنان ایشان تقرب به حق تعالی همی‌کنند به زنا کردن، تعالی الله عمّا یقولون علواً کبیراً» (همان، گ. ۴۵ ر).	«كما أن المرأة إذا رأت أنها تزنی ... فإن كانت بالهند: دل علی أنها تتقرب، و تشتهر بعبادة، وبر، و یكون لها

المعتبر فی علم التعبير	البدر المنیر فی علم التعبير
	ثناء ملیح، لأنهم يتقربون إلى الله تعالى بالزنا» (همان، ص. ۱۵۴).

۹-۵. التحبير فی علم التعبير

التحبير فی علم التعبير از جمله خواننامه‌های کهن فارسی است که اگرچه بر اساس برگهای اندک باقی مانده از تنها دستنویس آن متعلق به قرن هفتم یا هشتم ق. است اما به گواهی مؤلف تعبیر سلطانی و کشف الظنون این اثر ظاهراً یادگاری از امام فخر رازی (د: ۶۰۶ ق.) (رازی، ۱۳۵۴، صص. ۱۱-۱۴) و در نتیجه از روزگاران پیش از تألیف یا کتابت المعتبر فی علم التعبير است. علاوه بر احتمال تقدّم زمانی تألیف التحبير فی علم التعبير، نام و ترتیب و محتوای بسیاری از باب‌های این دو اثر نشانگر شباهت میان التحبير فی علم التعبير و المعتبر فی علم التعبير است که نمونه‌ای از آنها در ادامه آمده است:

المعتبر فی علم التعبير	التحبير فی علم التعبير
«و اگر بیند [که] دندانهای خود را برکند و به هاون خورد کرد، اندر اهلاک خویشان سعی کند و قطع رحم کند بر وجهی که قابل اصلاح نباشد» (بکری، ۶۶۶، گ. ۱۶۲ پ).	«و اگر بیند که دندانها [ی] خود برکند و به هاون خرد کرد، اندر اهلاک خویشان خود سعی کند و قطع رحم کند بر وجهی که قابل اصلاح نباشد» (رازی، ۱۳۵۴، ص. ۱۵۰).

۱۰-۱. وجوه اهمیت متن

این متن از وجوه مختلف از جمله موضوع، ویژگی‌های زبانی، لغوی، اجتماعی و مردم‌شناسانه، حکایات و اشعار اهمیت دارد که در ادامه به مواردی از آنها اشاره می‌شود:

۱۰-۱. به اعتبار زبان و واژه‌ها

کاربرد واژه‌ها به صورت خاص یکی از دلایل اهمیت این متن است، در ادامه نمونه‌ای از این لغات در برگ‌های مختلف این نسخه به دست داده شده است تا ارزش و اهمیت این متن از رهگذر ویژگی‌های زبانی آن بیشتر مشخص شود:

پنج‌شنبه (۶۶ پ)، پُسری (۱۰۹ ر)، پُسری (۱۵۱ پ)، دشمن (۱۰۲ ر)، دشمنی (۱۵۳ پ)، دَرَز (۱۲ پ)، چَرا (۳۰ پ)، جُوَانی (۲۰۹ پ)، چَمش (= چشم) (۳۴ پ)، شهریرماه (= شهریورماه) (۶۵ ر)، شَش (۴۹ ر)، شَسْم (۹۸ پ)، نُهْم (۶۳ ر)، دَهْم (۵ ر)، یازدَهْم (۲۴ ر)، دوازدهْم (۱۰۸ پ)، چهاردهْم (۳۶ پ)، پانجدهْم (۴۲ پ)، شانزدهْم (۵۹ ر)، شانزدهْم (۴ ر)، شانزده (۴۴ ر)، هَفْدَه (۳ پ)، چَراغ (۵۶ پ)، بَراست (= به راست) (۲۰۶ پ)، بَسْر (= به سر) (۲۴ ر)، خِشْم (۷۵ پ)، پول (= پل) (۷ ر)، فا (= با) (۴۸ پ)، بان (= بام) (۹۵ پ)، آودانی (= آبادانی) (۱۰۴ ر)، لویش (= لوش) (۱۴۶ ر)، آتابه (۲۲۷ ر).

افزون بر این برخی از واژه‌های کهن و کم‌کاربرد در این متن وجود دارد که عبارتند از:

سُل (= جگر سفید، شش) (۹ ر)، بادآهنگ (= روزنه) (۹ ر)، دودآهنگ (= دودکش) (۹ پ)، شَعْنین (= نام حیوان) (۱۲ ر)، شَموش (= رمنده) (۱۲ ر)، شاینده (= شایان) (۱ پ)، میشوم (۴۶ ر)، پشت‌مازه (۱۶۵ ر) راهنمونی کردن (۱۴۸ ر)، خوش‌عیشی (۱۴۴ ر)، تَلَطَّخ (= آلوده شدن) (۱۲۲ ر)، نهفتگی (= عَفَّت) (۱۹۸ پ).

۱۰-۲. به اعتبار جنبه‌های اجتماعی و مردم‌شناسانه

۱۰-۲-۱. اعتقادات و عادات

در این نسخه خطی به هنگام سخن از گفته‌های معتبرانی چون ابن سیرین، کرمانی، جاماسب، ارطامیدورس و معتبران دیگر ملل جهان به اعتقادات و عادات آنان به صورت اجمالی اشاره شده که مواردی از آن عبارت است از: اعتقاد اهل یونان و تحریم نکاح جمله اقارب (۴۵ ر)، باور جماعتی از زنان هند و تقرب به حق تعالی از طریق زنا (۴۵ ر)، عادت یهود اندر تحریم گوشت اشتر (۳۹ پ)، عادت بنی اسرائیل اندر پوشاندن سر خود هنگام مصائب (۱۵۸ پ)، عادت یهود به تغییر شیب به سیاهی و عادت مسلمانان به تغییر شیب به حنّا (۱۸۱ پ)، عادت صابئه اندر تحریم باقَلی (۴۵ ر) و اعتقاد مجوس و قبیح دانستن سخن گفتن اندر حالت طعام خوردن درحالی که اهل ادیان دیگر آن را قبیح ندارند بلکه پیش اهل اسلام آن مستحسن است (۴۵ ر) که به تعدادی از آنها پیشتر در بخش منابع مؤلف اشاره شد.

۱۰-۲-۲. مشاغل

در باب دهم مقالت سوم این اثر، به هنگام شرح تعبیر دیدن اصحاب صنایع در خواب به مشاغل مختلف جامعه آن روزگار اشاره شده که در متون دیگر کمتر از آنها یاد شده است و از این جهت اطلاعات جالبی از طبقه‌بندی مشاغل عامه مردم در آن روزگار به دست می‌دهد، برخی از این مشاغل عبارت است از: پشماگندوز (۲۱۸ پ)،

پشماگندفروش (۲۱۸ پ)، ترفروش (۲۱۸ پ)، خربزه‌فروش (۲۱۸ پ)، ریحان‌فروش (۲۲۱ ر)، رطب‌فروش (۲۲۱ ر)، کاغذکن و کاغذفروش (۲۲۳ پ) و ... (رک: بکری، ۶۶۶، گ. ۲۱۸ ر- ۲۲۷ ر).

۱۰-۳. به اعتبار حکایات

این متن کهن اندوخته‌ای گرانبها از حکایات است که به‌واسطه آنها علاوه بر آشنایی با منابع مؤلف می‌توان با گونه‌های متفاوت یک حکایت در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت آشنا شد و از رهگذر آن، اطلاعات شبه‌تاریخی قابل توجهی به دست آورد که البته در هاله‌ای از افسانه و اسطوره نمایان شده است، دو مورد از حکایات کمیاب این اثر چنین است:

۱۰-۳-۱. خواب دیدن رستم پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) را:

«آورده‌اند که رستم زال شبی اندر خواب چنان دید که ماهتابی سخت روشن طلوع کرد، غیر این ماهتاب معهود و آنگاه ستاره‌ای روشن از میان آن ماهتاب بیرون آمد و روی زمین از نور آن ستاره روشن گشت و دید که این ماهتاب معروف منکسف گشت و رستم از آن خایف گشت و مدهوش شد و از هیبت آن خواب بیدار گشت و کاهنان و منجمان را حاضر کرد و این خواب را بر ایشان عرضه کرد و ایشان تعبیر خواب وی ندانستند. آنگاه پادشاه آن روزگار این خواب را تعبیر کرد و گفت: منکسف شدن ماهتاب مشهور این خوف است که در [تو] تأثیر کرده است و طلوع کردن آن ماهتاب جز از این ماهتاب معهود آن است که اندر آخرالزمان مردی پیدا شود و دینی اظهار کند که جمله دینها به دین وی باطل گردد و خلق مطیع وی گردند؛ و اما آن ستاره که از میان وی بیرون آمد، آن مردی باشد از اهل بیت که وی را به منزلت برادر باشد و خلق بعد از موت وی پیروی این شخص کنند و ایشان اندر روی زمین مستولی گردند؛ و معبران گفته‌اند: مراد از این مرد که اظهار دین کرد، مصطفی است علیه‌السلام و مراد از آن شخص که از اهل بیت وی بود، امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه؛ پس بدان که این خواب بر حسب این تعبیر دلالت کند که میان دیدن خواب و میان پیدا شدن اثر آن زمانی معین نیست و اثر آن اگرچه دیر بکشد، ظاهر شود زیرا که از زمان رستم تا به مبعث پیغمبر علیه‌السلام زیاده از دو هزار سال بوده است» (بکری، ۶۶۶، گ. ۱۳۸ پ).

این حکایت تنها در القادری فی التبعیر (الدینوری، ۲۰۰۰، ج ۲، ص. ۱۷) آمده است و هیچ نشانه دیگری از این خواب و حکایت در منابع پیشین وجود ندارد.

۱۰-۳-۲. خواب دیدن بزرگمهر بخت خویش را و حبس و قتل او توسط انوشیروان:

«آورده‌اند که بزرگمهر اندر خواب چنان دید که جوانی خوب‌روی تمام‌خلقت و جامه‌های زیبا پوشیده و تاجی نیکوی بر سر نهاده و حلیه‌ای زیبا بر خویشتن بیاراسته، به نزدیک وی آمد و تبسم

همی کرد و بزرجمهر را گفت: تو را بشارت باد که من بخت توام و کار تو بالا گرفت؛ و عن قریب نوشروان بزرجمهر را وزارت داد. پس بعد از مدتی چون وقت انقضای دولت بزرجمهر نزدیک رسیده بود، روزی نوشروان خفته بود و سر بر ران بزرجمهر نهاده بود و بزرجمهر نیز همچنان نشسته، اندر خواب رفت. ناگاه پیری را اندر خواب دید، ضعیف، دو تا گشته، اندر خلقتی قبیح و لباس خلق پوشیده و عصایی شکسته اندر دست گرفته و منقبض و غمگین، به نزدیک بزرجمهر آمد و گفت: من بخت توام و کار تو برگشت. بزرجمهر از آن سخن بخندید، چنان‌که نوشروان از خنده وی بیدار گشت و از بزرجمهر پرسید که: از بهر چه خندیدی؟ هیچ عیب بر من دیدی که موجب خنده بود؟ بزرجمهر فروماند و هیچ جواب نتوانست گفت، پس نوشروان برنجید و وی را حبس کرد و بکشت» (بکری، ۶۶۶، گ. ۱۵۴ پ - ۱۵۵ ر).

این حکایت نیز تنها در القادری فی التعبير (الدینوری، ۲۰۰۰، ج ۱، ص. ۱۷۴) با این جزئیات و با این رویکرد نسبت به علت حبس و قتل بزرجمهر توسط انوشیروان نقل شده و در شاهنامه (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۷، صص. ۳۷۴-۳۷۶) و شاهنامه (البنداری، ۱۳۵۰، ج ۲، ص. ۱۵۷) حکایت «خشم گرفتن کسری بر بوزرجمهر» در هنگام خواب انوشیروان به روایت دیگری آمده است و در آن خبری از خواب دیدن بخت توسط بزرجمهر نیست و پرنده‌ای مسبب اولیه خشم کسری از بزرجمهر است (رک: خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ص. ۳۴۸).

۱۱. نسخه‌شناسی

تا آنجا که می‌دانیم تنها نسخه شناخته‌شده از این متن به شماره ۲۷۳ در مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود، همچنین تصویر این نسخه به شماره ۴۹۷- ف در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است (دانش‌پژوه، ۱۳۴۸، ص. ۱۹۸) که با توجه به توضیحات استاد ایرج افشار در مقدمه این فهرست می‌توان نتیجه گرفت که این نسخه احتمالاً از شمار همان دست‌نویس‌هایی است که به تشخیص، همت و مراقبت علمی استاد مجتبی مینوی عکس‌برداری شده و به کتابخانه دانشگاه تهران منتقل شده است (همان، صص. الف-ب).

همان‌گونه که در بخش‌های پیشین بررسی شد، هرچند انجامه این اثر در ۲۱ رمضان ۶۶۶ ق. به خط متفاوتی از متن کتابت شده اما بر اساس قرائن موجود در برگ ۷۲ ربی‌تردید زمان تألیف آن سال ۶۶۶ ق. است. ترقیمه این نسخه چنین است:

«تمام شد نصف اول از کتاب «المنیر فی علم التعبير» بتوفیق الله عز سلطانه فی الحادی و العشرین من رمضان سنة ست و ستین و ستمائة على یدی أضعف خلق الله و أحوجهم إلی غفرانه إبرهیم بن إسمعیل البکری مؤلفه و صلی الله علی خیر خلقه محمد و آله الطیبین».

باید توجه داشت این نسخه با ترقیمه ساختگی برگ ۲۳۲ ر به پایان نمی‌رسد و در برگ ۲۳۲ پ به خط متفاوتی از متن و انجامة اثر، «حدیث باران نیشان» به پایان متن افزوده شده است.

از این نسخه تنها ۲۳۲ برگ^۱ در اوراقی به اندازه ۲۴/۷ سانتی متر در ۳۲/۷ سانتی متر و متنی به ابعاد ۱۵/۵ سانتی متر در ۲۴ سانتی متر با ۲۲ سطر باقی مانده است (حسینی، ۱۳۹۴، ص. ۷۷۴). متأسفانه علی‌رغم قدمت و اعتبار نسخه، افتادگی‌هایی در فنّ دوم این کتاب وجود دارد. همان‌طور که پیشتر ذکر شد، فنّ دوم شامل یک مقدمه و هفت مقالت است که هر مقالت به ابواب و فصول جزئی تری تقسیم گشته است؛ مقالت اول شامل ده باب، مقالت دوم شامل پنج باب و مقالت سوم به دو قسم تقسیم شده که قسم اول شامل هجده باب است و از همین مقالت افتادگی نسخه آغاز می‌شود. بدین ترتیب هر چند قسم اول مقالت سوم شامل هجده باب است اما تنها یازده باب از آن موجود است و بخش پایانی باب یازدهم مقالت سوم (از حرف کاف و پس از واژه «کرسی» به بعد) تا باب هجدهم و تمام قسم دوم مقالت سوم و تمام مقالت چهارم تا هفتم نسخه افتاده است. خوشبختانه مؤلف در فهرست ابتدایی کتاب (برگ‌های ۶، ۶ پ و ۷ ر) از تمامی ابواب و فصول این اثر تا پایان مقالت هفتم به تفصیل نام برده است که امکان آشنایی با ساختار کلی کتاب را برای خواننده فراهم می‌کند. افزون بر این افتادگی، در ترتیب برگ‌های این نسخه نیز جابه‌جایی‌ای رخ داده که به نظر می‌رسد سبب اندکی تغییر در متن شده باشد. خلاصه‌ترتیب درست برگ‌های نسخه در جدول زیر آمده است:

از	تا
۱ ر	۷۰ پ
۷۹ ر	۷۹ پ
۷۱ ر	۷۸ پ
۸۰ ر	۲۳۲ ر

۱. در فهرست نسخ خطی کتابخانه عموجه حسین پاشا تعداد اوراق ظاهراً به اشتباه ۲۷۰ برگ یاد شده است (دفتر کتابخانه عموجه حسین پاشا، ۱۳۱۰، ص. ۲۳).

از نشانه‌های مالکیت این نسخه باید به مهر وقف در برگ‌های ۱، ۸۸، ۱۵۳ و ۲۳۲ ر به شرح: «هذا مما وقفه الوزير حسين پاشا ابن حسن آغا أخ الوزير محمد پاشا المعروف بكوپريلي عفى الله عنهم» و یادداشت تملکی در برگ ۱ ر به شرح: «من كتب العبد المذنب الراجي عفو الله و غفرانه أبي عبدالرحمن عيسى بن إسحق في غرة ذى الحجة سنة ثمان أربعين و سبعمائة» اشاره کرد. افزون بر این موارد، خط ثلث درشت آیات، بسم الله و شنگرف به کار رفته در عناوین، علائم و عبارات عربی از دیگر آرایه‌های این نسخه است.

برخی از ویژگی‌های رسم‌الخطی در برگ‌های این نسخه به شرح زیر است:

۱. گاهی در بالای حرف «سین» سه نقطه گذاشته شده است، مانند: شایسته (= شایسته) (۳۷ پ).
۲. گاهی در زیر حروف، حروف مشابه به صورت کوچک نگاشته شده است، مانند: ۱۰۶ ر.
۳. برخی از کلمات با رسم‌الخط خاص نوشته شده است، مانند: اندوهگن (= اندوهگن) (۳۹ پ)، نان با (= نانبا = نانوا) (۲۲۰ پ)، آتش کده (= آتشکده) (۱۰۹ پ).
۴. گاهی برخی از کلمات به جای الف، با الف مقصوره نوشته شده است، مانند: هوی (= هوا) (۱۲۸ پ)، استوی (= استوا) (۵۸ پ)، استفتی (= استفتا) (۸۸ ر)، افتری (= افترا) (۱۲۴ ر).
۵. در یک مورد کلمه با املائی خاصی آمده است، مانند: نبوات (= نبوت) (۱۸ ر).
۶. کلماتی مانند «طپانچه» (۱۳۳ پ) و «قفص» (۲۳۱ ر) به همین گونه با همین رسم‌الخط آمده است.

نتیجه‌گیری

در این جستار خوابنامه‌ای کهن به نام المعترف فی علم التعبير نوشته ابواسحاق ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بکری زنجانی شیرازی ملقب به شرف‌الدین شافعی معرفی شده که در سال ۶۶۶ ق. به رشته تحریر درآمده است. این اثر شامل دو فن است: فن اول این کتاب - به شیوه اغلب خوابنامه‌های عربی و فارسی - مشتمل بر هفده فصل با محتوای طبقات معبران، ماهیت خواب، اصول علم تعبیر، آداب معبر و بیننده خواب است. فن دوم به دو بخش کلی یک مقدمه و هفت مقاله تقسیم شده و مؤلف به شرح تصاویر دیده‌شده در خواب و تعبیر آن‌ها پرداخته و در ادامه، حکایاتی در تأیید، تکمیل و توضیح تصاویر و تعبیر هر یک از این عناوین آورده است. بکری زنجانی شیرازی در نگارش این اثر از

۱. برای نمونه‌های مشابه، رک: گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم تفسیر شنقشی، ۲۵۳۵، ص. بیست و دو؛ قلانسی نسفی، ۱۳۸۵، ص. هفتاد و هفت؛ محمدبن محمد النصر، ۸۹۰، خشم‌گین (گ. ۳۰ ر)، سبب (گ. ۲۰۱ پ)، کنیزکان (گ. ۱۰۳ پ) و موارد دیگر.
 ۲. برای نمونه‌های مشابه، رک: همان، زکوة (= زکوة) (گ. ۱۵۷ پ، ۱۹۶ ر، ۲۷۴ ر)، حیوانی (= حیوتی) (گ. ۱۹۵ ر)، محفوظ (= محفوظ) (گ. ۱۷۶ ر).

آثاری چون القادری فی التعبير، تعبیر الرؤیا ابن قتیبہ، تعبیر الرؤیا ارطامیدورس افسسی، التحبیر فی علم التعبير و... بهره گرفته که در میان این آثار، استفاده او از القادری فی التعبير و التحبیر فی علم التعبير بیش از دیگر خوابنامه‌های عربی و فارسی بوده است. تا آنجا که می‌دانیم از این اثر تنها یک نسخه باقی مانده است که در مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول به شماره ۲۷۳ نگهداری می‌شود و میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۹۷- ف محفوظ است. این اثر از وجوه مختلف از جمله موضوع، ویژگی‌های زبانی، لغوی، اجتماعی و مردم‌شناسانه، حکایات و اشعار اهمیت دارد که بی‌تردید معرفی و انتشار آن نقش مهمی در شناخت بیشتر خوابنامه‌های فارسی و بررسی ارتباط آنها با خوابنامه‌های عربی خواهد داشت.

کتابنامه

- ابرقوهی، ا. (۸۳۰ ق.). تعبیر سلطانی. در کتابخانه فاتح استانبول. شماره نسخه ۳۶۵۲. [نسخه خطی].
- الأفسسی، ا. (۱۹۶۴). تعبیر الرؤیا. نقله من الیونانیة الی العربیة حنین بن اسحاق، قابله بالأصل الیونانی و حَقَّقَه و قدَّم له: توفیق فهد. المعهد العلمی الفرنسی للدراسات العربیة.
- اقبال، ع. (۱۳۶۵). تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری. امیرکبیر.
- آقا بزرگ تهرانی. (۱۴۰۳ ق.). الذریعة الی تصانیف الشیعة. دارالأضواء.
- باغستانی، ا. (۱۳۹۰). خوابگزاری. دانشنامه جهان اسلام. زیر نظر غلامعلی حداد عادل (ج. ۱۶، صص. ۲۱۷-۲۲۸). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- بکری، ا. (۶۶۶ ق.). المعبر فی علم التعبير. در مجموعه عموجه حسین پاشا در کتابخانه سلیمانیه. شماره نسخه ۲۷۳. [نسخه خطی].
- تقلیسی، ح. (۱۳۹۴). کامل التعبير. تصحیح مختار کمیلی. مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- حافظیان بابلی، ا. (۱۳۸۴). نسخه پژوهی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حسینی، م. ت. (۱۳۹۴). فهرست نسخه‌های خطی فارسی چهار کتابخانه ترکیه. اوراق عتیق، ۴ (۴)، ۷۵۳-۸۱۳.
- خوابگزاری. (۱۳۴۶). با تصحیح و مقدمه ایرج افشار. بنیاد فرهنگ ایران.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۱). یادداشتهای شاهنامه (بخش دوم و سوم). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی).
- دانش پژوه، م. ت. (۱۳۴۸). فهرست میکرو فیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. دانشگاه تهران.
- درایتی، م. (۱۳۸۹). دنا (فهرستواره دستنوشته‌های ایران). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، م. (۱۳۹۰). فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- دفتر کتبخانه عموجه حسین پاشا. (۱۳۱۰ ق.). در سعادت.
- الدینوری، ن. (۲۰۰۰). التعبير فی الرؤیا أو القادری فی التعبير. دراسة و تحقیق فهمی سعد. عالم الکتب.
- الدینوری، ع. (۲۰۰۱). تعبیر الرؤیا. عُنَى بتحقیقه ابراهیم صالح. دارالبشائر.
- الذهبی، م. (۱۴۰۹ ق.). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری. دارالکتاب العربی.
- رازی، م. (۱۳۵۴). التبحیر فی علم التعبير. به اهتمام ایرج افشار. بنیاد فرهنگ ایران.
- السلامی، م. (۱۴۲۰ ق.). تاریخ علماء بغداد المسمی منتخب المختار. صححه و علق حواشیه المحامی عباس العزازی. الدار العربیة للموسوعات.

- صادقی، م. (۱۳۹۶). خوابگزاری. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (ج. ۲۳، صص. ۳-۸). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- عیوضی، ز. (۱۳۹۴). نسخه‌شناسی و بررسی الگوی اندیشه‌های رساله‌های تعبیر خواب؛ از دوره تیموری به عصر صفوی (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد). دانشگاه تهران.
- عیوضی، ز. و ملایی توانی، ع. (۱۳۹۸). بررسی تغییرات مذهبی رساله‌های تعبیر خواب از دوره تیموری به عصر صفوی و قاجار. مطالعات تاریخ اسلام، ۱۱(۴۲)، ۱۱۱-۱۲۹.
- البنداری، ف. (۱۳۵۰ق.). الشاهنامه. صححها و علق علیها و قدم لها عبدالوهاب عزام. دارالکتب المصرية.
- فردوسی، ا. (۱۳۸۶). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- قره‌بلوط، ع. (۲۰۰۵). معجم المخطوطات الموجودة فی مکتبات استانبول و آناتولی. دارالعقبة.
- قره‌بلوط، ع. و قره‌بلوط، ا. ط. (۲۰۰۶). معجم التاريخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم (المخطوطات و المطبوعات). دارالعقبة.
- قلانسی نسفی، م. (۱۳۸۵). ارشاد در معرفت و وعظ و اخلاق. تصحیح عارف نوشاهی. میراث مکتوب.
- کحّاله، ع. ر. (۱۳۷۶ق.). معجم المؤلفین. المكتبة العربية.
- کمیلی، م. (۱۳۸۲). رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری تا اواخر قرن ششم هجری (رساله منتشر نشده دکتری). دانشگاه شیراز.
- گذشته، ن. (۱۳۶۹). ابن سیرین. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (ج. ۳، صص. ۷۳۴-۷۳۶). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم تفسیر شنقشی. (۲۵۳۵). تصحیح محمدجعفر یاحقی. بنیاد فرهنگ ایران.
- لوری، ب. (۲۰۰۷). تعبیر الرؤیا فی الاسلام. ترجمة داليا الطوخی. الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- محمّدبن محمد التصّر. (۸۹۰ق.). زاد المقومین. کتابخانه موزه کابل (منتقل شده به آرشیو ملی افغانستان). شماره نسخه ۳۴. [نسخه خطی].
- المقدسی، ا. (۲۰۰۰). البدر المنیر فی علم التعبير. ضبط و تحقیق و تعلیق حسین بن محمد جمعة. مؤسسة الریان.
- همدانی، ی. (۶۵۷ق.). الكشف عن منازل السائرین إلى الله. مجموعة نافذ پاشا در کتابخانه سلیمانیه. شماره نسخه ۴۳۸. [نسخه خطی].

Fahd, T. (1966). *La divination arabe études religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l'Islam*. Brill.

Türkiye yazmaları toplu kataloğu: İstanbul. (1987). Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.